

(07.07.2002)

(Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in bu makalesi "**İstanbul Dergisi, 1 Temmuz 1946, s. 4-5**"'ten alıntı yapılmıştır.)

(*Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Sitesi Editörleri*)

Geçen makalemde hristiyanlıkta putatapan dinlerin tesirini gözden geçirmiştik. Şimdi de İslam dini üzerinde eski dinlerin tesiri meselesine dokunmak istiyorum. Bunu için ilk önce kitaptaki dinle hayattaki dini ayırmak lazımdır. Kitap yani Kur'an'da görülen esaslar ve hükümlerle 13 asır içerisinde türlü içtimai tesirler neticesinde İslam doktrinine katılmış olan itikatlar ve amelleri ayrı ayrı tetkik etmelidir. Vakıa bu hususta ortodoxe düşünceli olan kelamcılar hayattaki dine hiç ehemmiyet vermek istemezler ve bütün mezhep ve itikad çeşitlerine dalalet gözüyle bakarlar. Fakat öyle de olsa bu itikatlar hayat üzerine tesir etmeden geri kalmamış ve bütün reform teşebbüslerine rağmen yer yer bunlar hüküm sürmüştür. Fazla olarak Kur'an, İncil gibi nasihatlerden ibaret bir risale değil, çok hacimli bir kitaptır ve sonradan toplanmış olduğu için birbirine tamamiyle uymayan rivayetler değildir. Peygamberin hayatında hafızlar tarafından tespit edilmiş ve vefatından pek sonra toplanmış ve yazdırılmıştır. Bundan dolayı Kur'an'ın devam ettirdiği eski itikatları, sonradan katılmış olanlardan ayırmak daha kolaydır.

İslamiyet putlara tapınmayı kaldırıyor ve tek Tanrı fikrini getiriyordu. Fakat bu fikir peygamberden önce, Mekke sitesinde Hanifler tarafından müdafa edilmekte idi. Hanifler kendilerinin İbrahim neslinden olduklarını iddia ediyor ve putları kaldırarak timsalsiz olan tek Tanrı'ya ibadet edilmesini istiyorlardı. Kas ibn Saide'nin, Züheyr ibn ebi Sülemi'nin, Lebid ibn Rebici'nin Mekke pazarı olan Sûkü Akkaz'da verdikleri nutuklar bu fikirlerini açıkça göstermektedir. Hanifler putlar aleyhinde söylüyor ve yazıyorlardı; hayatları tehlikeye girecek olursa Yesrib'e (Medine) ve civardaki bazı Yemenli kabilelere sığınıyorlardı. Ancak Mekke'de aile ve aşiret kavgaları olduğu ve onlardan birine sığındıkları için, hayatları pek tehlikeye girmiyordu.

İslamiyet tek Tanrı'nın Alemlerin efendisi (Rabb-el Alemin) olduğunu ilan ediyor, bu suretle İbranilerin kıskanç bir kavme mahsus olan tek Tanrısı ile bütün ilkçağın bir şehre veya bir kavme mahsus olan tanrılarından ayrılıyordu. Ancak bu üniversal tanrı fikri de büsbütün yeni değildi. Hristiyanlıkta tanrı üniverseldi. Eski Mısır'da Firavun dördüncü Ahunaton zamanında Osiris dini yerine bütün insanlara şamil olan üniversal bir tek tanrı dini doğmuş ve bu din Suriye ve yakın şarka yayılmaya başlamıştır. Hasılı İslamiyet doğduğu zaman Tek ve Üniversal Tanrı fikrini hazır bulmuştu.

Hicaz (yani eski Mudhar) milattan önce Nabuhodosor ve Romalılar tarafından iki defa istila edilmiştir. Kudüs'ün Titus tarafından tahrip edilmesi üzerine bir kısım Yahudiler Hicaz'a sığındılar. İslamiyet üzerindeki ilk tesirler bu suretle hazırlandı. M. Sprenger'e göre hac minseklerinin bütün terimleri ibranicedir. Mekke, Biir-isebae, hac, vs. gibi. Hicaz civarına gelen ibranilerden Beni Şem'un kabilesi Mekke'nin bulunduğu noktaya yerleşti ve burada ayın yeri olarak Kâbe'yi kurdu. İsmail'in zevcesi Hacer vasıtasile eski ibrani peygamberlerin bağlanma ananesi buradan ileri geliyordu. Sonradan Mudhak kabilelerinden Beni Cirhem gelerek onların yerine geçti ve Kâbe'ye hakim oldu.

İslamın esaslı farzları olan namaz, oruç, zekat ve haccın az çok farklı şekillerine İslamdan önceki Arap itikatlarında rastlanmaktadır. Ancak bunlar her kabilede muhtelif manzaralar almakta idi. Kâbe esasen bütün eski putların bulunduğu yer olduğu için Arabistan içerisinde kabilelerin haccı en esaslı dini vazifelerinden biri sayılıyordu. Mekke'deki mühim siyasi dini işlerde esasen İslam'dan önce de peygamberin ailesine mahsus bulunuyordu. Bu işlerin başında bulunan Sedanet, yani Kâbe'nin perdedarlığı işi Hz. Muhammed'in büyükbabası Abdulmuttalib'e aitti. Bu mevkinin ele geçirilmesi için uzun aile kavgaları olmuş ve nihayet Peygamberin ailesi hakim olmuştu. Yalnız, bu hadise bile İslamiyetin nasıl önceden hazırlanmış olduğunu göstermeye kâfidir.

Kur'an'ın metni tetkik edilecek olursa orada birçok eski Sami itikatlarının ibrani kıssalarının devam ettiği görülür. İlk defa Nöldeke, Arabistan şehirlerine yerleşmiş olan Yahudiler vasıtasıyla Tevrattaki fıkraların nasıl yayılmış ve Kur'an'da yer bulmuş olduğunu gösterdi. Fakat sonradan Zemahşeri, Besdavi, Sealebî, Taberi, İbni Esir ve Kisai gibi büyük müfessirler bu Kur'an fıkralarını genişlettiler ve evvelce görülmeyen birçok tafsilatı onlara kattılar. Bazı ayetlerin başında bulunup, manası anlaşılamayan harflerin (Mukattaât) tefsiri vesilesiyle eski İran ve Mezopotamya kozmogonilerine ait itikatlardan bir çoğunun büyük tefsir kitapları içerisine sokulmuş olduğunu görüyoruz. Mesela "Nun, vel Kur'an-el-hakim" ayetindeki "N" harfi dolayısıyla tefsir eserlerinde rastlanan kozmogonik telakkiler başlı başına bir tetkik mevzun teşkil etmektedir.

Bundan önceki bir makalede bahsetmiş olduğum gibi Miraca ait olan fıkranın teferruatı tamamıyla islamiyet dışı itikatlara aittir. Kur'an'ın metninde asıl mirac yalnız birkaç kelimeyle işaret edilerek geçilmiştir. Bu münasebetle eski Budist ve Maniheist tesirlerinden bile bahsedilebilir. Esasen gerek eski Türk dini olan şamanlıkta gerek bu dinlerde islamdan önce mirac itikadının mühim bir mevki olduğunu ve bu dinlerin mitolojisinde göğe yükselişin, cennet ve cehennemi ziyaretin tafsilatlı olarak yer bulduğunu biliyoruz. Büyük tefsirler ve bazı uydurma hadisler dolayısıyla islam dini eserlerine karışan payen dinlerin bu izlerinden başka bir de doğrudan doğruya islamlığın yayıldığı yerlerde eski halk itikatlarını islami şekle bürünerek

devam ettiklerine şahit oluyoruz ki bunların hududu ve tesiri ötekilerden çok daha geniştir. Bu münasebetle İran'a eski Mazdeist ve Maniheist itikatlarının islama nasıl sokulduğunu Edgard Blochet muhtelif makale ve risalelerinde tetkik ettiği gibi şimali Afrika'daki eski Berberi yerli itikatları ve ibtidai dinlere mahsus bazı kanaatlerin islami şekilde nasıl devam ettiğini de Westermarck'ın "İslam Dini'nde payen arta-kalanları" adlı eserlerinde göstermiştir. Ben de bu meseleyi islamiyetin Türklerle münasebeti bakımından ilk defa "Anadolu'nun hakiki merkezi" adlı neşredilmemiş bir kitabımda ele almış sonradan bunun bazı parçalarını Mihrab mecmuasında neşretmiştim. (1922-23) Bu yazılarda takibettiğim tez islamlıkta eski Türk itikatları arasında muhtelif yerler ve şekillerde olmuş olan kaynaşmaların Alevilik, Tahtacılık, Babailik, Bektaşilik vs. hareketleri meydana getirdiğini göstermekti. Bu münasebetle Ali'nin Tanrılaştırılması fikrinin, Mehdi telakkisinin, Hacı Bektaş'ın burnu kanı damlası ile Kadıncık Ana'nın bakire olarak hamlinin, On iki İmam telakkisinin ve daha birçok itikatların islamlığın esasıyla alakası olmadığını ve sonradan katılmış olduğunu hatırlamak lazımdır. Bu son bahsettiklerimden Ali'nin tanrılaştırılmasıyla İsa'nın tanrılaştırılması, Mehdi ile Mesih ve kurtarıcı, bakire olarak haml ile Meryem itikadı arasındaki münasebetler kolaylıkla görülüyor. Kur'an'ın metnine ve kitabı islamiyete ait olmayan bu nevi tesirler sahası, o kadar geniştir ki bunları bir makale mevzuu yapmaya imkan yoktur.

Burada biraz da asıl Kur'an üzerindeki Tevrat ve eski Sami tesirleri meselesine dokunacağım. Bu vesileyle Dr. Abraham Geiger (Bonn, 1933), Schapiro (Berlin, 1907), Tisdall (London, 1905), R. H. Charles (London, 1917) meşgul oldular. Vakıa aynı meseleye dair zengin bile edebiyat varsa da, ben burada belli başlılarını zikrediyorum. Bu arada Hirschfeld'in, Rudolph'un, Richard Bell'in, Tor Andrae'nin, bilhassa daha yakın zamanlarda Desmombynes'in nihayet bunların en yenisi olan Dr. Sidersky'nin adlarını zikretmek gerekir. Bu sonuncusu bütün eski tetkiklere dayanarak ve onları kısmen tenkit ederek, "Kur'anda ve peygamberlerin hayatındaki islam efsanelerinin menşeleri" adlı bir eser neşretti. Müellif bu eserde Adem, Nuh, İdris, Harut ve Marut, Ad ve Semud, İbrahim, Yusuf, Yuşa, İsmail, Davud, Süleyman ve onun halefleri, Yecuc ve Mecuc, Hz. Meryem hikayesi, hurma ağacı mucizesi ve İsa'ya ait diğer mucizeler, İsa'nın sofrası, Eshab-ı Kehf hakkında Kur'anda mevcut olan ayetleri, bu dini hikayelerin ibrani veya daha eski menşelerini inceden inceye göstermektedir.

Adem bahsinde insanın yaratılışına, Cennete, Ademin Cennetten tardına; Habil ve Kabil'e ait olan teferruatta Kur'an ve Tevrat metinleri gayet iyi karşılaştırılmıştır. Harut ve Marut adındaki iki garip meleğe ait fıkranın ibrani kökleri görülüyor. Bu iki kelimeye gelince Tisdall'a göre bunların menşelerinin irani olması lazım gelir. Ararat'ta kadın tanrı Spandaramit'in yanında Höröt ve Möröt adında iki yarım tanrı bulunuyordu. Bu eski ermeni efsanesini müellif Avesta'ya bağlıyor ve Bereket ile Ölmezlik manalarına geldiğini söylüyor.

Tufan ve Nuh'un Gemisi hikayesinin ibrani kökleri çok açık olarak görülmektedir. Fakat onların da daha eski menşeleri olduğunu ve Sümerler devrine kadar çıkan Mezopotamya mitolojisine

bağlandığını ilave etmek lazımdır. İbrahim'in etrafındaki bütün kıssalar da aynı mahiyettedir. İbrahim'in Nemrudla münasebeti, putları kırması, Nemrudun göğe yükselmek için tanrılarla rekabete girişmesi, kulelerin yapılması, kuleyi kuran işçiler arasında dil farkı yüzünden çıkan münazaa, Beni İsrail'in Mezopotomya'dan ayrılarak bir Mısır müstemlekesi olan Suriye'ye gelmesi İbrani tarihinin köklerine ait olan bütün bu kıssalar Sümer-Akad itikatlarına kadar çıkmaktadır. Yusuf'un Mısır'a gitmesinden Musa'nın Yahudileri Mısır'dan çıkarmasına kadar olan bütün menkıbeler içerisinde ibrani itikatları vasıtasıyla Mısır dini ve mitolojisinden birçok unsurlar karışmıştır. Süleymana ait kıssalar bilhassa "Sure-i Nemel"de peygamberin karıncalar ve diğer hayvanlarla konuşmasına ait hikayelerin esaslarını tamamıyla ve bazen aynen Ahdi Atik'te buluyoruz. Yecuc ve Mucuc hikayesinin aslı Tevrat'ta Gog ve Magog olarak görünüyor. Burada bahsi geçen İskender Zülkarneynin, Büyük İskender olduğu rivayet ediliyor. İskender'in Kafkasya'da şimal kavimlerine karşı bir set yaptırdığı rivayetiyle bu efsane birbirine bağlanmaktadır. Bazı türkologlar Kafkasya'nın şimalindeki Ezkeş kavminin Yecuc ve Mecucler olduğuna dair tahminlerde bulunmaktadırlar.

Kur'anda bahsedilen "eshab-ı Kehf" yani mağarada asırlık uykuya yatan yedi kişi hikayesinin de gerek İbrani hikayelerinde gerek ondan önceki Anadolu ve Suriye mitolojisinde köklerini buluyoruz. Yemliha, Misliha, Mekselina, Zernuş, Tebernuş, Şazenuş, Kefeştetayyuş adlarını taşıyan yedi kişinin eski Suriye'deki isimleri Maximilianos, Malchos, Yamblichos, Martinianos, Dionyzos ve Ichannes idi.

Bu tarzda karşılaştırmaları ilerlettikçe islamiyetin halk tabakaları arasına yayılmış şekillerinde olduğu kadar, doğrudan doğruya Kur'anın metninde de payen dinlerin ve eski itikatların ne derecede tesiri olduğu daha çok meydana çıkacaktır. Burada Hristiyanlıktan sonra diğer insani dinler payen medeniyetin ve eski dinlerin nasıl derin izler bırakmış olduklarına işaret etmek istediğim için yalnız umumi ve esaslı noktaları göstermekle kanıyorum. Bu tarzda mukayeseleri daha yakın zamanlara getirmek için başka bir yazımda da Fransa İhtilalinin açmış olduğu yeni devre rağmen eski müesseselerden ne derecede müteessir olduğuna ve yıktığı medeniyetin artakalanları ile ne kadar çok beslendiğine temas edeceğim. Bütün bu mukayeseli tetkikler bize insanlığın kökleşmiş müesseseleri yıkmak ve inkılap yapmak hususunda ne büyük güçlüklerle karşılaştığını ve bunu hiçbir zaman son haddine kadar ve tam olarak yapamadığını göstermektedir.